

Drie oktober, de dag waarop Leiden jaarlijks het Ontzet van de Spaanse troepen herdenkt, is een datum die niet alleen in de lokale maar ook in de vaderlandse geschiedenis een vaste plek gevonden heeft.

Die datum is echter nauwelijks te scheiden van een andere, namelijk 8 februari, de dag dat de Leidse universiteit even gewoontegetrouw haar oprichting herdenkt. En ook deze datum heeft haar landelijke uitstraling.

Over de samenhang van deze data, over de manier waarop de universiteit zich op 8 februari 1575 aan volk en vaderland voorstelde, en met name over het beeld dat de universiteit daarbij schilderde van de Griekse godin Minerva, gaat deze vierde 3 October-lezing. Willem Otterspeer, universiteitshistoricus van de Leidse universiteit, gaat daarbij in op het dubbeltalent van de Leidse universiteit. Minerva, de schutpatrones van die universiteit, werd steevast uitgebeeld niet alleen in wapenrusting, maar ook lezende in een boek. Ze was daarbij zinnebeeld voor het feit dat de universiteit zowel de oorlog als de vrede diende, zowel de praktijk als de theorie behartigde.

ISBN 90-12-08949-2

9 789012 089494 >

Sdu Uitgevers

Willem Otterspeer

De lezende Pallas

Het dubbeltalent van de
Leidse Universiteit

**De lezende Pallas.
Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.**

W. Otterspeer

3 Oktoberlezing 2000

Sdu Uitgevers, Den Haag

3 Oktoberlezingen

Redactie: Prof. dr. P.G.J. van Sterkenburg
Dr. F.S. Gaastra
Dr. D.J. Noordam
Dr. R.P. Fagel
L.M.M. Heruer

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October-Vereeniging en het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden. Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan drie oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn eigen manier naar het beleg en ontzet van Leiden zal kijken.

3 Oktoberlezingen:

1997: R.P. Fagel, Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.

1998: J.A.F. de Jongste, Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadshuis en kerk na het beleg.

1999: D.J. Noordam, De historische optochten van de 3 October-Vereeniging.

2000: W. Otterspeer, De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.

3 OCTOBER - VEREENIGING - LEIDEN

Rijks Universiteit Leiden
| | | | | | | |

© W. Otterspeer, 2000

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90 12 08949 2

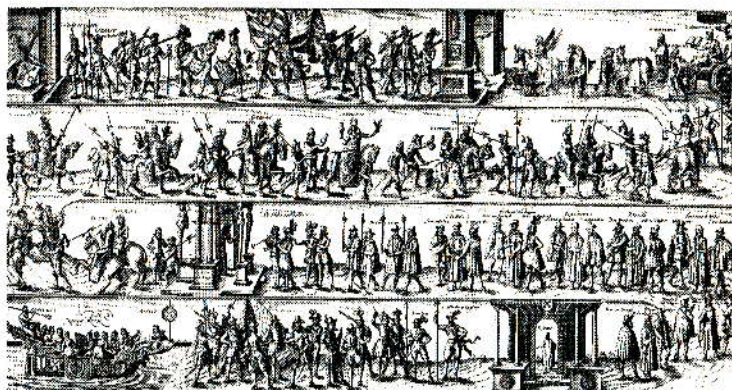
De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.

Donker en koud moet het geweest zijn, die dinsdag 8 februari 1575. Om zeven uur 's morgens vulde de grote Pieterskerk zich met een menigte mensen. Ieder die gevolg gegeven had aan de aanplakbiljetten en 'uitroepingen' – afkondigingen waren zelfs gedaan in Delft, Gouda en Rotterdam – schaarde zich onder het gehoor van dominee Pieter Cornelisz. En daar, in die koude, kale kerk, werd de Leidse universiteit aanbevolen in Gods genade. Ze zou Zijn naam grootmaken, Zijn gemeente stichten. En ze zou de nijverheid en het welvaren van stad en land dienen. 'Zaligheydt' en 'ervarentheydt in alle eerlycke en pryselycke Konsten', daar was het de universiteit volgens deze gereformeerde stijfkop om te doen. En 'gheleertheydt', dat ook, al werd het wat klemgedrukt tussen zielenheil en praktisch nut.¹

Verwachtingspatronen

Dat was het beeld dat de gereformeerde kerk in wording van de universiteit had. Ook de eerste redevoering die op die dag in de universiteit gehouden werd, kwam uit de mond van een theoloog, Caspar Coolhaas, stadspredikant en eerste professor in de godgeleerdheid, 'zonderlinge sprekende', zo zegt Orlers, 'tot lof van de Theologie'. Maar er waren nog andere partijen betrokken bij de oprichting van de Leidse universiteit en ook zij brachten op die achtste februari hun visie naar voren. Ze

Afbeelding 1

gebruikten daartoe een optocht, die op diezelfde dag, om negen uur 's morgens, vanaf het stadhuis via de Breestraat en de Steenschuur naar het Rapenburg trok, naar het Barbaraklooster, het eerste onderkomen van de nieuwe universiteit.

Die optocht opende en sloot met een vendel stedelijke schutterij. De leden daarvan waren het die, samen met hun collega's op de wallen, zorgden voor het 'groot gheluyt ende wonderbaerlyck rumoer van Musquetten, Calibers, Pistolen, ende handtroers, behalven het gedonder van 't grof Geschut, als halve Cartouwen, Slangen, Serpentinaen, Gotelingen, Barchen, Falconetten'. Ook het aandeel van de stadsschutterij in de optocht was zinvol, 'zulcx zy verstonden', schrijft Orlers, 'haer vryheydt gewonnen te hebben en van meyninghe te wezen, hem zelfs beschermende te houden'.²

Daar, in dat meelopen van dat vendel schutterij, ligt het directe verband tussen de derde oktober, die de stad zo dierbaar is, en de achtste februari, die de universiteit trouw gedenkt. Het lijkt geen twijfel dat Oranje, toen hij Leiden suggereerde als 'een bequaeme plaetse' om een universiteit te vestigen, aan het dapper doorstane beleg dacht. Het lijkt evenmin twijfel dat de

Staten van Holland en Zeeland, toen ze de suggestie van Oranje overnamen, de cruciale betekenis van die dapperheid voor hun opstand voor ogen hadden. De band tussen stad en studie werd verder beklemtoond door het meelopen van drie burgemeesters, de schout en drie schepenen. De Staten van Holland waren vertegenwoordigd door hoge juridische en regionale bestuurders. De nieuwe universiteit wist zich vanaf het begin nauw verbonden met stad en Staten.

Hoe de universiteit zelf over deze dienstbaarheid aan kerk en overheid dacht, werd duidelijk gemaakt in het allegorische gedeelte van de optocht, met de voorstellingen van de vier faculteiten. *Pièce de résistance* van de optocht was de praalwagen met daarop *Sacra Scriptura*, de Heilige Schrift, zinnebeeld van de theologie, die de eerste, de belangrijkste faculteit van de universiteit zou zijn.

Die belangrijke positie van de theologie had overigens goed-universitaire, middeleeuwse wortels en ook in de volgorde, waarmee de overige faculteiten voorgesteld werden, werd niet van de middeleeuwse rangorde afgeweken. Na *Sacra Scriptura* kwam *Justitia*, geblinddoekt, met weegschaal en zwaard in de hand. Vervolgens kwam *Medicina*, met medicijnboek en kruiden en een pifles. En ten slotte *Minerva*, in wapenrusting.

Na de theologie zou de studie in de rechten de belangrijkste zijn, onmisbaar als die was in elk staatsbestel dat orde en rust nastreefde. Vervolgens kwamen de in de gebruikelijke voorstelling van veel minder belang geachte medicijnen. En tenslotte, helemaal achteraan, de zogenaamde *artes*, de filosofie en de letteren, die elke student zich eigen diende te maken, maar die toch vooral een inleiding tot de studie vormden, een voorschouw voor de overige faculteiten. Het lijkt er dus op dat de universiteit zich bij de maatschappelijke rol die kerk en politiek haar toedachten, aansloot.

Het lijkt erop dat de universiteit een dienstbare instelling zou zijn, een instrument in dienst van stad en kerk, van staat en

religie, in dienst vooral van twee zeer uiteenlopende visioenen, die van tijdelijk geweld en eeuwige vrede. Het beeld dat die inwijdingsoptocht, dat visitekaartje van de Leidse universiteit, op het eerste gezicht biedt, is dat van een instelling die moet kiezen tussen confrontatie en contemplatie, tussen wapenen en wijsheid. En kiezen deed de universiteit. Met de overmoed van haar jeugd koos ze voor beide.

Arte et Marte

Er bestaat een anekdote, waarin een zekere Jacob Maestertius, afkomstig uit Denemarken, arm en berooid te Leiden aankomt met onder zijn arm een *corpus juris* en aan zijn zij een degen. 'Met de een of met de ander,' zo moet hij gezegd hebben, terwijl hij zijn hand op boek en degen liet rusten, 'zal ik de kost verdienen'. De reiskroniek waaruit deze anekdote afkomstig is, bevat teveel onjuistheden om betrouwbaar te zijn – Denemarken bijvoorbeeld is een verhaspeling van Dendermonde –, maar dat is in dit geval niet zo belangrijk. Het verhaal over die twee mogelijkheden is namelijk een zogenaamde topos, een constante die we in de hele literatuur tegenkomen.³

Zo kende, om een voorbeeld te geven, ook Don Quichot twee wegen via welke de mens rijkdom en eer kon verwerven: 'de ene is die van de letteren; de andere, die van de wapenen.' Zelfs wist hij zich eerder geneigd tot de wapenen, geboren als hij was 'onder invloed van de planeet Mars'. Het bracht hem een dolend bestaan, straatarm, maar vol van de schitterendste misvattingen. Maestertius' leven was heel wat minder avontuurlijk, maar zijn keus bracht hem wel een zeer succesvol professoraat en zelfs een Engelse adelsitel.⁴

De keus tussen de letteren en de wapenen is zou oud als de westerse literatuur. Homerus' grootheid werd onderstreept, zo schreef een zeventiende-eeuwse emblematicus, doordat de twee

boeken van zijn grote oeuvre ook de twee contrasterende mogelijkheden van het bestaan weergaven, de *Ilias* het militaire, de *Odysee* het burgerlijke. Steeds weer werden in de literaire beschouwing Achilles en Homerus zelf tegenover elkaar gesteld, de een de grote veldheer, de ander de grote dichter, de man van de indrukwekkende daden tegenover de man die deze daden voor het nageslacht bewaarde.⁵

Maar al sedert Homerus ook werden deze twee eigenschappen in de ideaalfiguur van de held verenigd. Kracht en wijsheid, 'fortitudo' en 'sapientia' waren de ingrediënten die voor Plato de ideale vorst kenmerken. In het begin van het achtste boek van de *Politeia* schrijft hij dat alleen zij koning kunnen zijn 'die zich in de filosofie en in de oorlog de beste betoond hebben'. De 'imperator litteratus' zou een bestendige figuur worden in de antieke literatuur en zou de vorst naast bedrevenheid in de wapenhandel ook kennis van dichtkunst, welsprekendheid, filosofie en muziek toedichten.⁶

Toch was de eenheid vaker ideëel dan reëel, fragiel eerder dan bestand tegen de polaire werking van de uitersten. Door de eeuwen heen stonden letteren en wapenen eerder in rivaliserende verhouding dan in harmonie tot elkaar en het is met name in de oppositie van oorlog en vrede dat de beide bereiken uit elkaar gingen. In Cicero's bekende halfvers – 'cedant arma togae' – wijken de wapenen voor het ambtskleed en in het door hem op meerdere plaatsen gebruikte 'inter arma silent musae' – waar de wapens spreken, zwijgen de muzen – worden 'arma' en 'litterae' nadrukkelijk tegenover elkaar gesteld, een oppositie die zich in de Middeleeuwen, in het standsverschil tussen adel en clerus en de verschillende associaties van wapenhandel en studie bestendigde.⁷

Het christendom heeft aan deze oppositie een opmerkelijke complicatie toegevoegd. In het oudtestamentische bijbelboek Job heet het leven op aarde een krijgsdienst – in de Vulgata-tekst: 'Militia est vita hominis super terram' – en hoewel deze

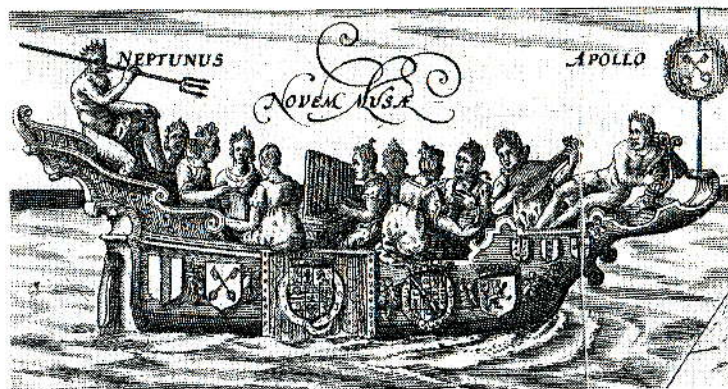
militaire metafoor niet een exclusief christelijke vondst is – ook bij de vroege Stoa, in Plato's *Apologie* en bij Seneca treffen we de vergelijking aan – is de christelijke krijgsdienst, de 'militia christiana', een met zorg uitgewerkte literaire figuur, die de strijd tegen de boze natuur en de zwarte zonde tot onderwerp heeft.⁸

Daarmee verscherpte het christelijke gedachtengoed de spanning die aan de oude oppositie van letteren en wapenen ten grondslag lag. Het deed dat op twee manieren. Aan de ene kant kristalliseerde het onderscheid zich uit tot het fundamentele dualisme tussen God en wereld, tussen de 'civitas Dei' en de 'civitas terrena'. Tegelijk en daarnaast ontwikkelde zich een tweede onderscheid, dat tussen het dulden van het aardse leed, dat in de figuur van Job belichaamd werd, en een missionaire activiteit zoals die in de brieven van Paulus omschreven staat.

Deze oppositie van wapenen en letteren werd uitgebeeld in een veelheid van emblemata: de pen en het zwaard, het wapen en de toga, het boek en de speer, de degen en de laurier, de lier en de trompet. Er werd ook een veelheid van levensbeschouwelijke of psychologische mogelijkheden mee geassocieerd: vrede of oorlog, lijden of handelen, zuiverheid of inmenging, theorie of praktijk, *vita contemplativa* of *vita activa*. Het zijn allemaal varianten van een dualisme dat de hele westerse cultuur doortrekt en dat in de universiteit, dat heelal van menselijke makelij, pregnant tot uitdrukking komt.

De Leidse artes

Het opvallende nu aan de inwijdingsoptocht van de Leidse universiteit was dat de stoet vanaf de Nonnenbrug over het water begeleid werd door een 'triumphelyc schip', zoals Orlers het noemde. Het vervoerde Apollo en de negen muzen. Bij de academie aangekomen gingen zij aan wal en verwelkomden de

Afbeelding 2

stoet met vriendschapskussen en Latijnse verzen. En het is in deze verzen dat de geestelijke vader van de universiteit, de eerste curator Janus Dousa, de steen die door de universitaire tempelbouwers verachtelijk was een plaats ontzegd nu tot verbazing der beschouwers ten hoofd des hoeks legde.

In de verzen die Dousa bij de gelegenheid van de inwijdingsoptocht maakte, kwam een veelheid van toepasselijke thema's aan de orde. Zo werd gebogen naar kerk en overheid, werden de Roomse kerk en de Spaanse overheid afgewezen en sprak de stadsmaagd, in de Nederlandse vertaling: 'Vrywillich plaets en Heer, verandert in Almangnen / Voor Romen Leyden kiest, en voor Septym Orangnen.' Maar het centrale thema van deze verzen was de vredelievendheid van de vrije kunsten: 'Nu Musae zyt goets moets, Mars zelf u plaets gaet maken,' zei Neptunus tot de muzen. 'Want hy heeft niet gemeens met u geruste zaken.' Zo volgde een reeks van verzen waarin de wapenen weken voor de wijsheid, maar waarin de afzonderlijke faculteiten hun hoge taak voorgespiegeld kregen.

In het visioen van Dousa was de universiteit bovenal dienstbaar aan geleerdheid en wijsheid. 'Apollo t'uwen dienst ghy ons

altijd zult vinden,' legde hij de vrije kunsten in de mond, 'Wilt door geleertheits konst ons houlick t'samen binden.' En dat huwelijk was de eenheid van de letteren en de filosofie. Van die eenheid zou een beschavende werking uitgaan, die de mens zou humaniseren en de staat zou stabiliseren. Een asiel van de muzen zou de Leidse universiteit moeten zijn, een 'Musarum domicilium'. In het plaveisel voor 'de nieuwe academie', de kloosterkerk van de Witte Nonnen, die de universiteit sinds 1581 onderdak bood, liet men het devies van Du Bellay aanbren-gen: 'Musa coelo beat' (de muze verblijdt de hemel).

Voor Dousa was de bestudering van de letteren een werk van de vrede. 'Kunnen de muzen en Mars, kunnen kunst en wetenschap en de oorlogsdemon naast elkaar bestaan?' vroeg hij zich in zijn verzen af. 'Onmogelijk!' was het antwoord. 'Maar nu, muzen, is de krijgsgod geweken om voor u plaats te maken.' De verzen sluiten af met twee strofen van 'De Leytsche Pallas'. De eerste is: 'Tot noch ick Pallas was ten Oorloch onversaecht / Maer nu myn aldermeest geleertheits kunst behaecht'. En de tweede luidt: 'Die Pallas eertyts heeft de wap'nen aengedaen / Die leertze nu in School met vlyt na wysheyt staen.'

Scheiding of vereniging?

Het ligt voor de hand hierin een voorbeeld te zien van de oude oppositie van wapenen en letteren, van het uiteengaan van krijgskunst en wijsheid, van het 'cedant arma togae' van Cicero, een van de raadsheren immers die in de allegorische optocht Minerva begeleidden. Toch, zo is mijn interpretatie, gaat het hier slechts om een klemtoon binnen een redenering die niet de scheiding van het boek en het zwaard, de toga en het wapen nastreefde, maar wel degelijk hun vereniging.

Die vereniging zagen de mensen om Dousa ook het beste in Dousa zelf gepersonifieerd. Dousa was de geleerde krijger bij

Afbeelding 3

uitstek. In de bekende prent die Cornelis Visscher in 1649 van hem maakte, wordt hij voorgesteld als krijgsman, als de organisator van het tweede beleg rond Leiden, de stad waarvan het profiel op de achtergrond afgebeeld is. Tegelijk rust zijn hand op een boek dat zijn levensmotto draagt: 'Dulces ante omnes musae'. In het gedicht van Petrus Scriverius dat eronder aan-gebracht werd, staat te lezen: 'non solum dulces virtus Nordo-vicia Musas / Omnia sed Mavors qui sibi poscit habet'. De moedige heer van Noordwijk had niet slechts de heerlijke muzen aan zijn zij, maar beschikte ook over alles wat bij de oorlogsgod hoorde. 'De held stelt zich niet tevreden,' zo dicht Scriverius, 'met de hoop op een gunstig verloop van de krijg. Hij strijdt, maar ziet tegelijk uit naar de komst van de godinnen van de Muzenberg, het geschenk van de onoverwinnelijke Prins.'

Afbeelding 4

Niet alleen Scriverius vroeg aandacht voor het dubbeltalent dat Dousa kenmerkte. Het album amicorum van Dousa kent een aantal bijdragen waarin eveneens gewag gemaakt wordt van het feit dat Dousa niet alleen, in de woorden van Franco Duyck, 'een zeer geleerd dichter' was, maar ook Leiden moedig verdedigde tegen de Spaanse aanvallen. Georgius Benedicti noemt hem 'de geleerdste dichter onder de edelen, de edelste onder de

geleerden'. Richard Thomson heet hem, met behulp van Pacuvius, 'de genius der muzen, de kwekeling van Mars'.⁹

En wat in Dousa zijn letterlijke belichaming kreeg, vond in zijn bekendste vriend, Justus Lipsius, de grote filoloog en historicus en zonder twijfel de belangrijkste professor die Leiden in die eerste jaren kende, zijn theoretische fundering. De eenheid van theorie en praktijk, van dulden en handelen, van wijsheid en kracht werd door Lipsius zowel voor het persoonlijke (in zijn *Constantia*) als voor het openbare leven (in zijn *Politica*) als een psychologische en cultuurhistorische noodzaak blootgelegd.

Zijn invloedrijke boek over de politiek, *De politicorum sive civilis doctrinae*, gaf tegen de achtergrond van zijn rampzalige tijd en op het stramien van de stoïsche deugden een vorstenspiegel, waarin de vrede gezocht, maar de oorlog niet gevreesd werd; waarin de eensgezindheid aanbevolen, maar de strengheid voorgeschreven werd. In deze afgewogen eenheid van *prudentia togata* en *prudentia civilis* was wijsheid een voorwaarde, maar handelend optreden oogmerk. *Sapientia* was geen doel op zich, het ging om de zorg voor het bestaan, voor het gemenebest, de *vitae factorumque cura*.¹⁰

Dat was ook het beeld dat men zich van de stichter van de universiteit, Willem van Oranje, gevormd had. Bonaventura Vulcanius, de eerste echte graecus van de universiteit, verhaalde in een rede uit 1591-1592 hoe Oranje, 'ille inquam, quem Martem togatum merito nominaverimus, die wij terecht de Mars togata, de geleerde oorlogsgod kunnen heten', in de wijsheid van zijn vooruitzicht de academie in het leven riep als een bolwerk tegen de verruwendende werking van de oorlog op de Hollandse jeugd, 'opdat zijn Batavenland rijk was niet alleen aan kracht die met oorlogsgeweld het vaderland beschermde, maar ook aan beraad en wijsheid om het te bestendigen'.¹¹

Dat verband van geweld en wijsheid, oorlog en letteren zag Vulcanius zinnebeeldig gevangen in de figuur van Pallas Athe-

Afbeelding 5

ne. En die gestalte heeft ook andere zegslieden die zich in die vroege jaren van de universiteit uitlieten over de maatschappelijke rol die die universiteit zou moeten spelen voor ogen gestaan. De theoloog Ludovicus Cappellus bijvoorbeeld, die bij de aanvang van de lessen in juni 1575 een oratie hield, die wel de inwijdingsrede van de universiteit genoemd is, sprak over de Leidse universiteit als een instelling 'waarin de wetenschappen van de vrede beoefend worden in verband met de bedrijvigheid van de oorlog' ('conjuncta cum belli negotiis'). Wie zich over dat verbond verbaasde, wist niet dat de Pallas in wapenrok en die in 'burger' dezelfde was, de wakkere voorgangster in wapengeweld en geleerdheid: 'certe is nescit eandem Pallada bellicam simul ac civilem esse, nescit eam armorum & studiorum vigilem esse praesulem'.¹²

De universiteit nam deze dualiteit zelfs op in het wapen dat ze zichzelf koos. In het oorspronkelijk voorstel voor zo'n wapen, van 20 juli 1576, was sprake van een gewapende Pallas met een

schild, een 'Pallas armata, scutum tenens'. Op dat schild zouden de wapens afgebeeld worden van Holland en Oranje (boven) en van Zeeland en Leiden (onder). De uiteindelijke uitvoering gaf Pallas weer in een nis met daaromheen de wapens van Oranje, Holland en Leiden. De reden waarom het wapen van Zeeland uiteindelijk verdween, is niet overgeleverd, de bedoeling van de drie overige wapens is duidelijk. De dienstbaarheid die erin vervat ligt, was een *raison d'être* van de universiteit.¹³

Maar de uiteindelijke uitvoering van het wapen geeft ook het dubbeltalent weer, dat de universiteit zich blijkbaar toedacht: het grootzegel van de universiteit stelde Pallas namelijk lezende voor, met een opengeslagen boek. Ze was nog steeds in wapenrok, met helm en kuras. Nog steeds steunde haar linkerhand op haar schild. Maar tegelijk was ze verzonken in de lectuur van het boek dat zij vasthield en was haar houding evenzeer meditatief als agressief.

Een wetenschapsopvatting

De zinvolheid van dit wapen werd onderstreept door het feit dat er niet alleen een maatschappelijk, maar ook een wetenschappelijk ideaal mee uitgebeeld werd. De Leidse wetenschap in die eerste halve eeuw van haar bestaan was nadrukkelijk eclectisch en probeerde in de vereniging van uitersten het hogere midden van de waarheid te vinden. Wetenschap was een soort geleerdheid die wijsheid en praktijk verenigde. In de wetenschap vielen de manier waarop de mens redeneerde en hoe de wereld in elkaar zat op een natuurlijke manier samen.

In deze opvatting werd de natuur niet gekenmerkt door ijzeren wetten, maar hooguit door plausibiliteit. Daarom was het gezonde verstand ook het beste medium om die natuur te bestuderen. En hoe verdorven de mens ook was, hoe geneigd tot alle kwaad, in het beetje vrijheid dat hem in dit onvolkomen

heelal gelaten was, zat een glimp van hoop, zat een mogelijkheid niet alleen om kennis te verwerven, maar ook om handelend op te treden, niet alleen voor contemplatie, maar ook voor actie.¹⁴

God had alle dingen geschapen, schreef Lipsius, en Hij gebruikte de dingen zonder ze aan te tasten. 'Hij wilde dat bomen en vruchten groeien? Zij groeien zonder enige dwang, van nature. Dat mensen overleggen en kiezen? Zij overleggen zonder enige dwang en kiezen uit vrije wil. Toch heeft Hij datgene wat zij van plan waren te kiezen, sinds alle eeuwigheid gezien. Hij heeft het gezien, niet afgedwongen, geweten, niet voorspeld, voorspeld, niet voorgeschreven. Waarom weifelen hier onze nieuwsgierige wijsneuzen?'¹⁵

Veranderingen in de opvatting van wetenschap en van de manier waarop natuur en wereld in elkaar zaten, zouden dan ook grote invloed hebben op het beeld dat de Leidse universiteit van zichzelf had. Het zijn vooral de lustra van de universiteit, die een mogelijkheid bieden om dat zelfbeeld te volgen en de gelegenheid geven de metafoor van wapenen en letteren op zijn waarde te ijken.

De eerste lustra

In 1624 schilderde Petrus Cunaeus nog de roemvolle vlucht van de universiteit, hoe ze uit de as van de oorlog naar de roem van de kennis steeg. Overal bracht oorlog woestenij en armoede, maar in Holland werd uit de oorlog de academie geboren. Cunaeus had inmiddels wel een ervaring achter de rug, die de paradox van oorlog en vrede extra dimensie gaf. Had het twaalf jarig bestand niet bewezen dat de vrede van de academie in de oorlog lag en de oorlog in de vrede? Ooit verzoon een mythische oudheid een zekere gewapende Pallas, die zowel in de wapenen als de letteren heette uit te blinken. Cunaeus verzocht zijn

gehoor hem te geloven als hij zei, dat zo deze Pallas ergens woonde, het bij de Hollanders moest zijn: 'Credite mihi, Auditores, si ea uspiam terrarum unquam, certe apud Batavos habitat.'¹⁶

Ook in 1725 – het eeuwfeest van 1675 kreeg om begrijpelijke redenen weinig aandacht – ging de rector, de hoogleraar gewijde welsprekendheid Fabricius, in op de stichting van de Leidse universiteit. In zijn rede noemde hij Janus Doussa 'niemand in het stuk van oorlog en geleertheid (welke zamen gepaart eerst enen rechten en onsterfelijken Adeldom maken) wijkende'. En ook elders volgde Fabricius de bekende topos getrouw. Plachten de wetten onder de wapenen niet te zwijgen? Had Jan van Brabant Leuven niet eerst gesticht na afloop van een oorlog. Niettemin was de Leidse universiteit gesticht 'in het midden enes allergevaarlijksten oorlogs' en was het een feit 'dat Pallas zelve in dien tyd gewapent ging, en dat de borgers dezer Stadt de nieuwe Professoren door de gemene straten met blinkende wapenen, en onder het losbranden van allerhande schietgeweer, naar de Academie geleidden.'¹⁷

Dat Pallas alleen in die tijd, zoals Fabricius het uitdrukte gewapent ging, was echter een veelzeggende opmerking. Ook noemde hij de stichting van de universiteit een 'wonderwerk' en het is op dit stramien dat zijn collega van vijftig jaar later, de medicus Gaubius, de universiteit bezag. Met Gaubius kwam een echte fysico-theoloog aan het woord. Het goddelijk raadsbesluit was voor hem even redelijk als ondoorgroendelijk.

Het lustrum van 1775

Die geesteshouding, dat onvoorwaardelijke vertrouwen op de goddelijke voorzienigheid, had een duidelijke invloed op de waardering van eigen ingrijpen of daadkrachtig optreden, laat staan dat oorlog er een dominante rol in speelde. Het gaf

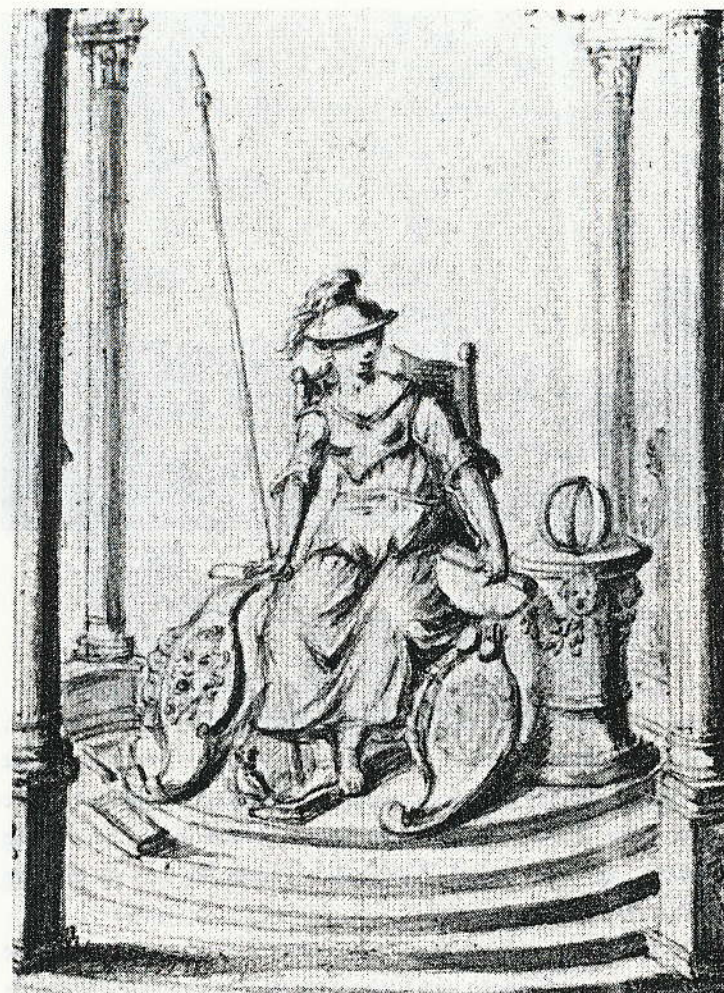

Gaubius een interpretatie in van een aantal cruciale gebeurtenissen in de vaderlandse geschiedenis die opmerkelijk te noemen valt. De rol van Willem III in de troebelen van het jaar 1672 werd die van een Fabius Cunctator. 'Hij wederstond de vyandelyke aanslagen', zo sprak Gaubius, 'niet zoo zeer door de kracht van zegepralende wapenen, als wel door een werkzaam dralen'.¹⁸

Op hetzelfde stramien was de vestiging van de Leidse universiteit eerder een kwestie van speciale uitverkiezing dan van menselijk handelen en was Minerva ook immer de 'getabberde Pallas' die, bijvoorbeeld ten tijde van het Bestand, 'sidderde, ten uitersten bedroefd omdat het vuur van tweedragt, noodlottig voor haar en voor het Vaderland, op hare eigen altaren was ontvlamd'.¹⁹

Voor Gaubius waren vrede en wetenschap uitwisselbaar. 'Het is ongetwyfeld de Goddelyke Menschlievendheid,' zo galmde hij, 'die de pylen van Mars, zoo ongunstig voor de letteroefeningen als voor de aankweeking der fraaije konsten, dermate verstompt en afgewend heeft, dat de Akademie 'er niet slechts geen nadeel altoos door leed, maar dat zy zelfs, dewijl beklaaglyke twisten, die in vreedestijd oorlog veroorzaakten, waren bygelegd, in oorlogstijd het zoet des vredes smaakte'.²⁰

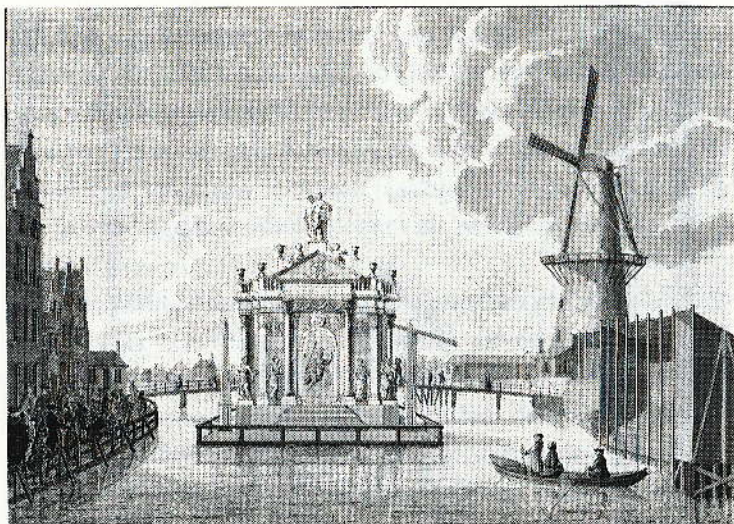
De voorstellingen van Pallas die op dit eeuwfeest gehanteerd werden, waren ernaar. Of het nu de Minerva was die de confiturier Jan Honkoop bij wijze van dessert voor het eeuwfeestmaal ontwierp, 'suiker als wit marmer geboetseerd', of de Minerva op de door de studenten aangeboden vuurwerktempel, het waren figuren ontdaan van elk strijdbaar aspect. De suikeren Minerva werd geplaatst in een louter paradijselijke omgeving, de vuurwerkminerva kwam niet van Zeus, maar direct uit de hemel, 'als op de Wolken in den Tempel nederdalende'. Bovendien, om het allegorische aspect te onderstrepen, was het vuurwerk zo nat geworden dat het niet wilde ontbranden.

Afbeelding 6

Minstens zo beeldend was de optocht die door de Leidse burgerij, verenigd in het dichtgenootschap *Veniam pro Laude*, aan de universiteit werd aangeboden, een allegorische sledevaart, vormgegeven door de Leidse lector in de natuurlijke

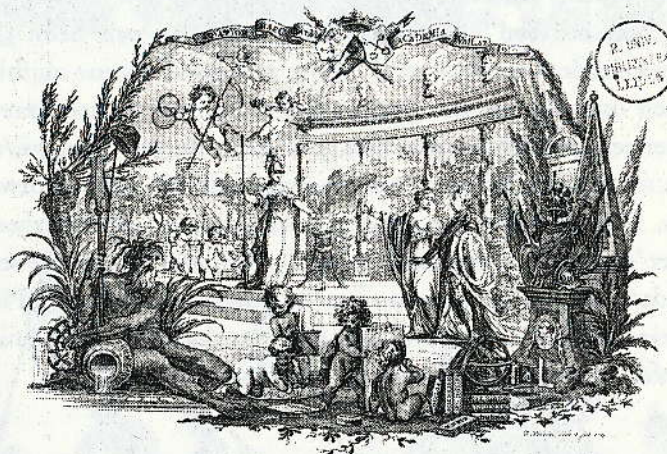

Afbeelding 7

historie, Le Francq van Berkhey. Berkhey had zich al eerder, met de publicatie van een zinnebeeldige prent, verdienstelijk gemaakt voor het eeuwfeest van de universiteit. Ook hier is de gewapende Pallas de centrale figuur, staande bij 't Heilig Outaar, daar 't Orakel Wysheid is'. Ook hier is de setting hoofdzakelijk paradijselijk.

De sledevaart zelf omvatte zowel historische als allegorische figuren. Zo zat Willem van Oranje op de slee van 'De Hollandsche Vrijheid'. De Leidse stedenmaagd gleed voorbij, met de weesjongen met een haring, en met Van der Werf en Van Hout. Daarop volgde de uitbeelding van de faculteiten. Opvallend was dat niet de Godsdienst, maar de gewapende Pallas voorop reed, met achterop haar slee Van der Does en van Wijngaarden. De gesluierde Godsdienst, die haar volgde, hield geen bijbel vast, maar een wierookvat, en aan haar voeten stond een wierookschaal: 'In diervoege verbeeldde men den Godsdienst

WILHELMO QUINTO
SERENISSIMO ARAUSIONENSIS ET NASSAVIAE PRINCIPI,
NEC NON
ACADEMIAE LUGDUNO BATAVAE
ILLUSTRISSIMIS CURATORIBUS
SACRUM.

EN TIBI, per quatuor, PRINCEPS, expressa columnas
Secula nostra duo, WILHELMIS clara quaternis:
O, TU! qui seclum renovas hac nomine quintus,
Cum PATRIAE PATRIBUS Batavum tuare Lyceum!

Johannes Le Francq van Berkhey, inventor 1775.

Afbeelding 8

eenvoudig, zonder Bijbel, een Kruis, of diergelijk ander Bijwerk daar bij gevoegd te hebben, ten einde alle aanstootelijkheid, ten aanzien van onkundige of vooringenoomene Aanschouwers, weg te neemen'. Themis was voorzien niet van een echte

blinddoek, maar van een voile van gaas. De bedoeling was ook hier onpartijdigheid in het rechtsgeding te symboliseren, al zal het vermijden van scheuren in het ijs ook wel een rol gespeeld hebben. De oude Aesculapius met staf en Apollo met citer volgden. Tenslotte gleden de 'Heeren studenten in Heedendaagsche kledij' voorbij.²¹

Pallas moet er uit gezien hebben als een dronken drieoktobergewrocht. Met een grote, zwarte pruik op ten bewijze dat het hier om een mannelijke maagd ging en een helm die voorwendde van blauw staal te zijn, met goud-groene olijfblederen omrankt en een gouden helmkam, met zwanenveren. Over een groenzijden rok, met goud geborduurd, droeg hij/zij een rood-zijden tabbaard met 'massifgoude' bloemen doorweven. Daaroverheen een gouden borstharnas en daaroverheen weer 'een goud- en groen-doorweeven breeden Sluijer, die seer wijsch nevens de sleep van haaren Tabbard over haare Fluweele Zitplaats uitgespreid lag'. Men mocht hopen dat ze niet behoefde te wandelen, laat staan oorlogvoeren.²²

Een passend beeld

Het zelfbeeld van de universiteit in deze vroege periode was een bij uitstek in de tijd passend beeld. Het weerspiegelde ten eerste een hernieuwde belangstelling voor de topos van 'arma et litterae'. Sedert de Renaissance nam het gebruik ervan sterk toe, niet in de zin van een prioriteit van letteren boven wapenen of omgekeerd, maar in een samengaan van beide in een hogere harmonie.²³

Daarmee correspondeerde een nieuw opvoedingsideaal dat twee voorheen gescheiden maatschappelijke groepen, de adel en de intelligensia, ten behoeve van het gemenebest bij elkaar bracht. Waar een in het nauw gebrachte adel haar maatschappelijke positie met behulp van de letteren trachtte te versterken,

Afbeelding 9

Afbeelding 10

waar een opkomende intellectuele elite de hare met behulp van adellijke associaties probeerde te bestendigen, fourneerde de topos van 'arma et litterae' een voortreffelijk medium, waar beide partijen elkaar konden vinden.²⁴

Met behulp van deze topos, die ze met grote precisie in de lezende Pallas gestalte gaf, deed de Leidse universiteit een uitspraak van grote reikwijdte. Ze gaf zichzelf een identiteit, een ideaal en een praktijk. Haar identiteit was de vereniging van uitersten, haar ideaal het hogere midden, haar praktijk midden in de maatschappij. Het zou aardig zijn als de huidige Leidse universiteit zich aan die vroege Pallas zou spiegelen. Niet aan die uit de verkleedkist opgestane mevrouw, die de kool en de geit wilde sparen. Maar die authentieke, even simpele als zuivere, even daadkrachtige als ontvankelijke, even agressieve als contemplatieve Pallas.

Noten

- 1 J.J. Orlers, *Beschrijving der Stad Leyden* (Leyden 1641) 201-202.
- 2 Voor de beschrijving van de optocht: Orlers, *Beschrijving*, 202-209.
- 3 R. Feenstra, 'Jacobus Maestertius (1610-1658). Zijn juridisch onderwijs in Leiden en het Leuvense disputatiesysteem van Gerardus Corselius', in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 50 (1982) 299-300.
- 4 Miguel de Cervantes Saavedra, *De vernuftige edelman Don Quichot van La Mancha* (Amsterdam 1997) 628.
- 5 R.J. Clements, *Picta Poesis, Literary and Humanistic Theory in Renaissance Emblem Books* (Roma 1960) 143.
- 6 A. Buck, "Arma et Litterae" – "Waffen und Bildung". *Zur Geschichte eines Topos* (Stuttgart 1992) 6.
- 7 Cicero, *De off*, 1,77 en *Mil*, 4,10 en *Att* 7,3,5; zie: Buck, "Arma et Litterae", 6-7.
- 8 A. Wang, *Der <Miles Christianus> im 16. und 17. Jahrhundert und seine mittelalterliche Tradition* (Frankfurt am Main 1975) 21-23.
- 9 C.L. Heesakkers, *Een netwerk aan de basis van de Leidse universiteit. Het album amicorum van Janus Dousa* (Leiden 2000) 403, 487, 515.
- 10 Zie: G. Oestreich, *Neostoicism & the Early Modern State* (Cambridge 1982).
- 11 P.A.M. Geurts en J.A. van Dorsten, 'Drie redevoeringen van Bonaventura Vulcanius over de stichting van de Leidse universiteit', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 79 (1965) 408.
- 12 'Oratio Inauguralis Academiae Lugduno-Batavae, habita a Ludovico Capello', in: J. Meursius, *Athenae Batavae*.
- 13 P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit I* ('s-Gravenhage 1913) 50*; zie ook: C. van

- Vollenhoven, 'Het Grootzegel', in: *Pallas Leidensis MCMXXV* (Leiden 1925) 323-329.
- 14 Zie: W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1672* (Amsterdam 2000) 338-373.
  - 15 Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door P.H. Schrijvers (Baarn 1983) 79.
  - 16 Petrus Cunaeus, *Orationes argumenti varii* (1693) 18-19.
  - 17 F. Fabricius, *Redevoering over den hondert en vyftigsten verjaardag of het jubeljaar der Holladsche Akademie te Leiden* (Leiden 1725) 9-II.
  - 18 D. Gaubius, *Feestrede by den heugelyken aanvang der derde eeuw van Hollands Hooge Schole te Leyden* (Leyden 1775) 9.
  - 19 Gaubius, *Feestrede*, 47.
  - 20 Gaubius, *Feestrede*, 49.
  - 21 J. le Francq van Berkhey, *Zinnebeeldige verklaring der illustre sledevaart ten besluite der heuchelijke eeuwfeesten* (Leyden 1776).
  - 22 Le Francq van Berkhey, *Zinnebeeldige verklaring*, 34-35.
  - 23 Buck, "Arma et Litterae", 9.
  - 24 Zie o.a.: N. Conrads, *Ritterakademien der frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. und 17. Jahrhundert* (Göttingen 1982).

Verantwoording illustraties

- 1 Inwijdingsoptocht van de Leidse universiteit op 8 februari 1575. Gravure, anoniem, vierde kwart zestiende eeuw.
- 2 Detail uit (1): de boot met Apollo en de negen muzen.
- 3 Detail uit (1): Minerva.
- 4 Portret van Janus Dousa, gravure door Cornelis Visscher uit 1649.
- 5 Grootzegel van de Leidse universiteit, rode lak, zeventiende eeuw.
- 6 Tekening van het dessert van confiturier Jan Honkoop, ter gelegenheid van het diner op 8 februari 1775. Detail: Minerva. Zie: *Leids Jaarboekje* 68 (1976) 98.
- 7 Vuurwerktempel ter gelegenheid van het eeuwfeest van 1775. Gravure, ingekleurd, door Cornelis Bogerts naar Hendrik Keun uit 1775.
- 8 Zinnebeeldige eeuwprent voorstellende 'De komst van Willem V te Leiden in 1775'. Gravure door Reinier Vinkeles naar Johannes le Francq van Berkhey uit 1775.
- 9 Sledevaart door het kunstlievend genootschap Veniam Pro Laude ten besluite van het eeuwfeest van 1775. Gravure, ingekleurd, door Simon Fokke naar Johannes le Francq van Berkhey uit 1776.
- 10 Detail uit (9): Minerva.